

**ՍՈՒՐԲ ԷԶՄԻԱԾՆԻ ՄԻԱԲԱՆՈՒԹՅԱՆ
ԳՐԱԿԱՆ-ԿՐԹԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ
ՄԱՅՐ ԱԹՈՒԻ ՏՊԱՐԱՆԸ***

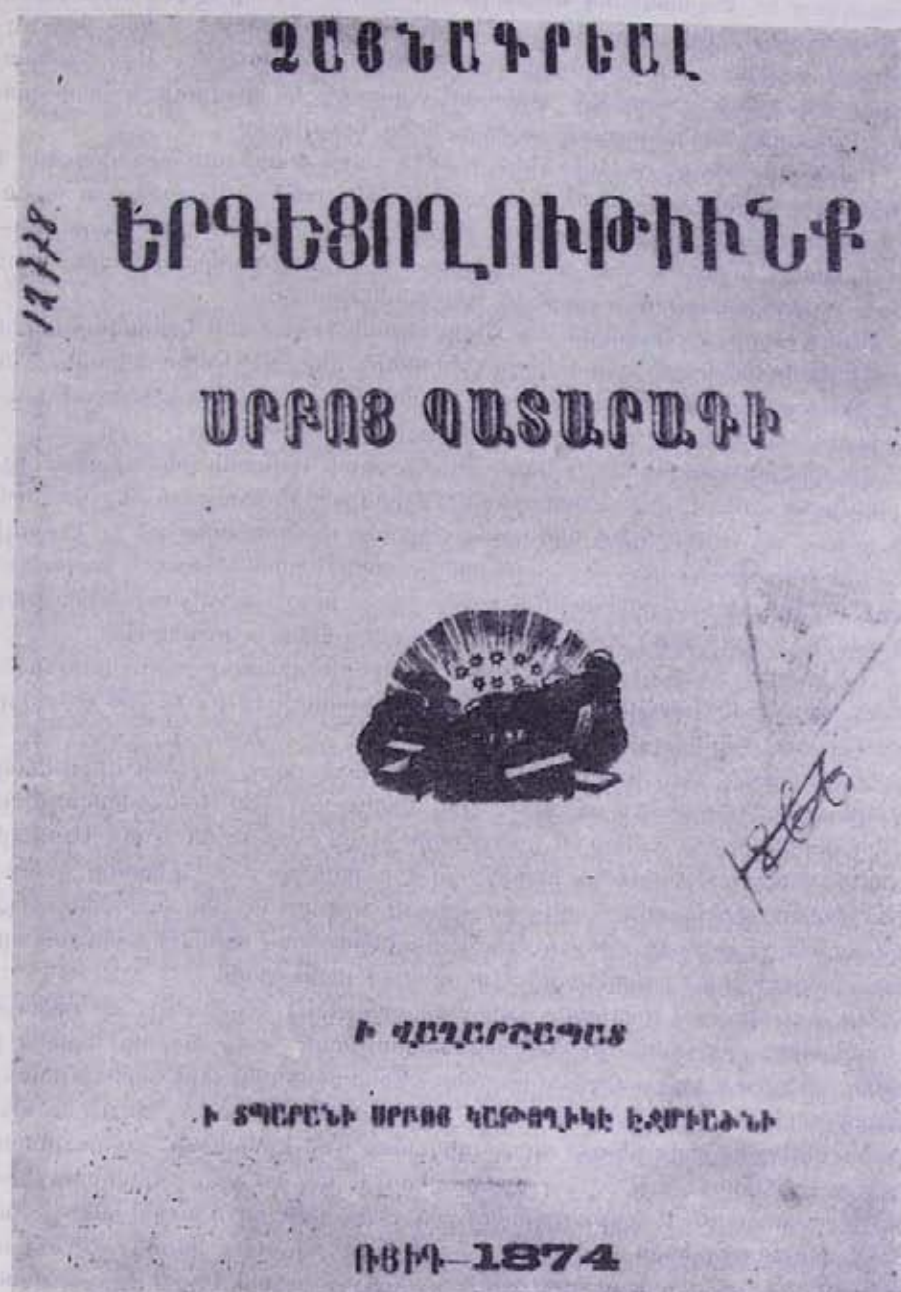
Այս ընդարձակ տեղեկագրի մեջ Գեորգ Դ-ը քաջատրում և առաջ է բերում այն բոլոր պատմական փաստերը, որոնց հիման վրա Էջմիածինը և հայոց կաթողիկոսները առանձին իրավունք են բանեցրել Եվրոպայի զանազան քաղաքներում, հատկապես Ամստերդամում հիմնած եկեղեցու և տպարանի վերա: Այստեղ Եվրոպայի զանազան քաղաքներում Էջմիածնի պահած տպարանների համար հետևյալն է ասված տեղեկագրի մեջ.

«...Տպագրությունն ծաղկեր ի Հոլանդա, ի քաղաքս Նարշիմ և Ամստերդամ: Նոր ջուղայեցի արժանայիշատակ Յակոբ Դ կաթողիկոս զահալալն Մայր Աթոռոյս վառեցաւ ի սէր և յեռանդ ըղձանաց հնարս ինչ գործեալ մուծանել զարհեստ տպագրութեան և ի Հայս, ուստի առաքեաց զՈսկան եպիսկոպոսն Երևանցի, զմիաբանն Մայր Աթոռոյս, հանդերձ վարդապետօք և աշակերտօք ոմամքք յայտոսիկ կողմանս, որպիսի և իցէ կերպի տալ ուսանիլ արանց հատկացելոց ընդ ինքեան և ի ձեռս բերել զտպագրականն զարհեստս ըստ կարելոյն, իսկ ըստ ծախս թէ ի ճանապարհորդութեանց և թէ կեցութեանց և թէ տպագրական կարևոր պիտոյիցն, ըստ մեծի մասին ինքն Յակոբ կաթողիկոսն հոգեցեալ զառաւելն որքան և պիտոյանար հրամայեաց հրահանգ և կոնդակ տալով ի հայթայթել և ի լրացուցանել յօգութեանց և ի կամատր նպաստից ազգայնոց մերոց յայնոսիկ կողմանս շրջագայեալ ի միջի նոցա, ի Լեհաստան, յԻտալիա և երկիրս գերմանական իշխանութեանց: Եւ այսպէս մեկնեալ Ոսկանայ ի սուրբ Էջմիածնէ յամի Տեառն 1662 յամսեանն սեպտ. 20 և անցեալ ընդ Իտալիա և ընդ Ջովիոնիա, հոսկ ապա գկայ առնու յԱմստերդամ, գտեալ անդ զոմանս ի Հայոց, վառեալս սիրով պայծառութեան և լուսաորութեան հայրենեաց, որք վաճառականութեամբ յաճախէին անդր, և սակաւաթիւ անձինք բնակութիւն ևս էին կալեալ, յորոց ոմանց գտեալ Ոսկանայ նպաստ օգնութեան ըստ միջականին և ըստ բարոյականին, մանաւանդ ևս ունելով ընդ իւր զարս ունեալս զարհեստն տպագրութեան և այլ պարագայից, հաստատէ զանդ զտպարանն Էջմիածնի անուամբ, ըստ հաւանութեան և կամաց Յակոբ կաթողիկոսի յամի Տեառն 1663 և ձեռնարկէ տպագրել գրեանս հայկական տառիք և լեզուաւ** յորոց առաջինն է Աստուածաշունչն, յորոյ ի վերջն ունի Ոսկանայ յիշատակարան, յորում պարզապէս երևի նպատակ նորին, յորմէ թոյլատրեալ առ ինչ հարկադրեալ գնացեալ է անդ ևն, և զայնու միջոցաւ յաճախէին եկք ի հայազնէից և յաւելանան ի բնակութիւն անդ յԱմստերդամ. իսկ Ոսկանն երթայ անտի ի Մարսիլիա, թողեալ անդ զաշակերտն իւր զԿարապետ վարդապետն զաղրիսանապոյսեցին յամի Տեառն 1698 հրամանաւ Նահապետ կաթողիկոսի Եղեաացոյ, եհաւ անդր և

* Ծարուհակված «Էջմիածին» ամսագրի 1972 թվականի №№ Դ—Թ-ից:

** Ջկարևորսն և զպիտանիս այսոցիկ տպագրական գործեաց և այլն փոխադրեաց ի ս. Աթոռ մեր Սիմէոն կաթողիկոս Երևանցի, յամի Տեառն 1764 և 1765, իսկ զկէսն մնալիցն ևս վաճառել ցանկացողաց:

Թողմաս եպս. Վանանդեցի, միարան սրբոյ Էջմիածնի և ստաջնորդ վանուց սրբոյ Խաչի Գողթնեաց, յետ այցելոյ հայաքնակ կողմանց Լեհաստանի, Իտալիոյ և այլն...»²³:

Երգեցողութիւնք սրբոյ պատարագի. Վաղարշապատ, 1874 թ.

Գեորգ Դ. կաթողիկոսի ժամանակ և նորա առանձին ջանքերի շնորհիւ զարգանում ու ծաղկում է Էջմիածնում նաև հայկական ձայնագրությունը: Նորա եռանդուն ջանքերով ու պատվերով պատրաստում են հայկական բոլոր խանգերի մայրերը և ապա՝ խազերը, որով տպարանը հարստանում, նո-

խանութ է նաև երաժշտական խազերով: Ապա Գեորգ Դ կաթողիկոսի անմիջական հսկողությամբ և մասնակցությամբ և Պոլսից հրավիրված ձայնագրագետ Նիկողայոս Թաշճյանի ղեկավարությամբ այդ խազերով շուտով հրատարակվում են **Ձայնագրեալ Ծարականն** ու մյուս հոգևոր երգոց ձայնագրյալ գրքերը, որոնք մինչև այսօր էլ գործադրվում են Էջմիածնում և շատ քաղաքների եկեղեցիներում և երկրորդ տպագրություն չեն ունեցել: Այս հրատարակությունները ս. Էջմիածնի տպարանի փառքն են կազմում և քաղաքակիրթ աշխարհի ուշադրությունն իրենց վերա հրավիրում:

Բացի այդ Գեորգ Դ կաթողիկոսը 1877 թվին Փարիզում պատրաստել է տալիս «Փետրոտիպ» պլաստիկաներ պատկերներ տպելու համար: Նա տպարանում հաստատել է տալիս նաև ոչ միայն «լիտոգրաֆիա» այլև Մայր Աթոռի տպարանն սկսում է զավակնականությամբ ևս մայրեր պատրաստել, որով ավելի է ընդարձակվում տպարանի գործունեությունը:

Մինչև Գեորգ Դ կաթողիկոսը Մայր Աթոռի տպարանի կառավարչական մասը եղել է Ամենայն Հայոց կաթողիկոսների ձեռքին: Կաթողիկոսներն են անմիջապես հսկել տպարանի ամբողջ գործունեության վերա և եղել են պատասխանատու այնտեղ կատարված տպագրությանը համար:

Առաջին անգամ Գեորգ Դ կաթողիկոսի օրով Կովկասի քաղաքական իշխանությունը փորձ է անում տպարանի ներքին գործունեության մեջ մտնել և այն գրաքննական ատենին ենթարկել: Այստեղ զրպարտություն էլ է տեղի ունենում նպատակին հասնելու համար: Երևանի նահանգապետը հաղորդագրում է Կովկասի կենտրոնական իշխանությանը իբր Մայր Աթոռի տպարանը տպարանական օրենքին հակառակ գործողություններ է կատարում:

Այս առթիվ Գեորգ Դ կաթողիկոսը Կովկասի գլխավոր կառավարչապետից մի գրություն է ստանում, որին 1875 թվի ապրիլի 19-ին № 120 հետևյալ պատասխանն է ուղարկում.

«Վսեմափայլ Տեր, իշխան Գեորգ Կոստանտինովիչ. յարգելի գրությամբ Ձերով, որ ի 20 մարտին տարույս, ընդ համարաւ 1589 վսեմափայլութեան Ձեր հաղորդելով ինձ ի մասին կառավարութեան տպարանի Մայր Աթոռոյս զի նահանգապետն Երևանայ կատուցեալ է ի տեղեկութիւն գլխաւոր կառավարութեան փոխարքային Կովկասու՝ իբր զի տպարանս մեր խոտորեալ իցէ ի կատարմանէ օրինաց որ յաղագս կառավարութեան համայն տպարանաց, հաճիք խնդրել զիմն տնօրէնութիւն ըստ այսմ առարկայի:

Առ այս փութամ հաղորդել վսեմափայլութեան Ձերում զի տպարանն . . . Էջմիածնի, որոյ ահա լրանան հաստատութեան ամբ հարիւր, որպէս ի հնումն, նոյնպէս և յօրէ անտի ենթարկելոյ Էջմիածնի ընդ տիրապետութեամբ Խոսաց բարեխնամ կայսերութեան և մինչև ցաւուրս իմ կառավարէր ընդ անմիջական վերահսկողութեամբ կաթողիկոսաց ս. Էջմիածնի, տպագրելով զբազում կրօնական, դասական, պատմական և այլ տեսակ շարադրութիւնս, ըստ քննադատութեան կաթողիկոսի, ընդ նսին ունելով զժապաւինեալ մատենան վաւերացուցեալս ի վերջին ժամանակս արքունի կնքով Սինոդիս, ենթարկելով զայնոսիկ ի տարին բազմիցս ստուգութեան Սինոդի, ըստ սահմանեալ կարգի և առաքելով զօրինօք որոշեալ թիւս օրինակաց «Արարատ» ամսագրոյ և այլ նորատիպ մատենից ի գրաքննական ժողովն Կովկասեան:

Վերստին պատուիրելով կառավարչաց տպարանի անթերի կատարել գվերոյիշեալ կարգս և մանաւանդ առաքել անխափան ի Կովկասեան գրաքննական ժողովն գործեալ օրինակս ամենայն նոր տպագրութեանց, ընդ մին ոչ կարեմ ծածկել ի Ձերդ վսեմափայլութենէ զտհաճութիւն իմ ընդ այն

զի նահանգապետն Երևանայ գրութեամբ իրով որ ի 23-էն հոկտ. անցեալ 1874 ամի ընդ համարաւ 2203 հաղորդեալ զայսմ առարկայէ ի Սինոդն ու Էջմիածնի և խնդրեալ առնել զպատշաճաւոր տնօրէնութիւն, և առ այս ընկալեալ ի Սինոդէ, զպատասխանի թէ տպարանն Մայր Աթոռոյ գտանի ընդ անմիջական վերահսկողութեամբ կաթողիկոսի, վասն որոյ հարկ է դիմել առ նա, նահանգապետն կրկնեալ էր գրութիւն իւր ի 19-ն յունուարի տարույս ընդ համարաւ 148 առ կառավարիչս տպարանի, որք չեն պաշտօնական անձինք և ի նոցանէ ընկալեալ նոյնպիսի պատասխանի, որպիսի ի Սինոդէ, նահանգապետն չէ կամեցեալ հաղորդել ինձ ըստ այսմ առարկայի:

Ջայսմանէ հաղորդելով Ջերուսղ վսեմափայլութեան և լիայոյս գոլով, զի տպարանն Մայր Աթոռոյս հաճութեամբ բարձրագոյն իշխանութեան ունի և աշտուհետն մնալ յիւրումն նախկին դրութեան ընդ անմիջական կառավարութեան կաթողիկոսի ու Էջմիածնի, պատիւ ունիմ մնալ Ջերղ վսեմափայլութեան...»²⁴:

Կաթողիկոսի այս գրութեամբ խնդիրը չի փակվում: Ուստի և նույն թվի հուլիսի 22-ին № 227 հետևյալ գրությամբ է ուղղում նա Կովկասի փոխ-արքային կցելով նաև առանձին Մայր Աթոռի տպարանի կառավարությանն նախագիծը.

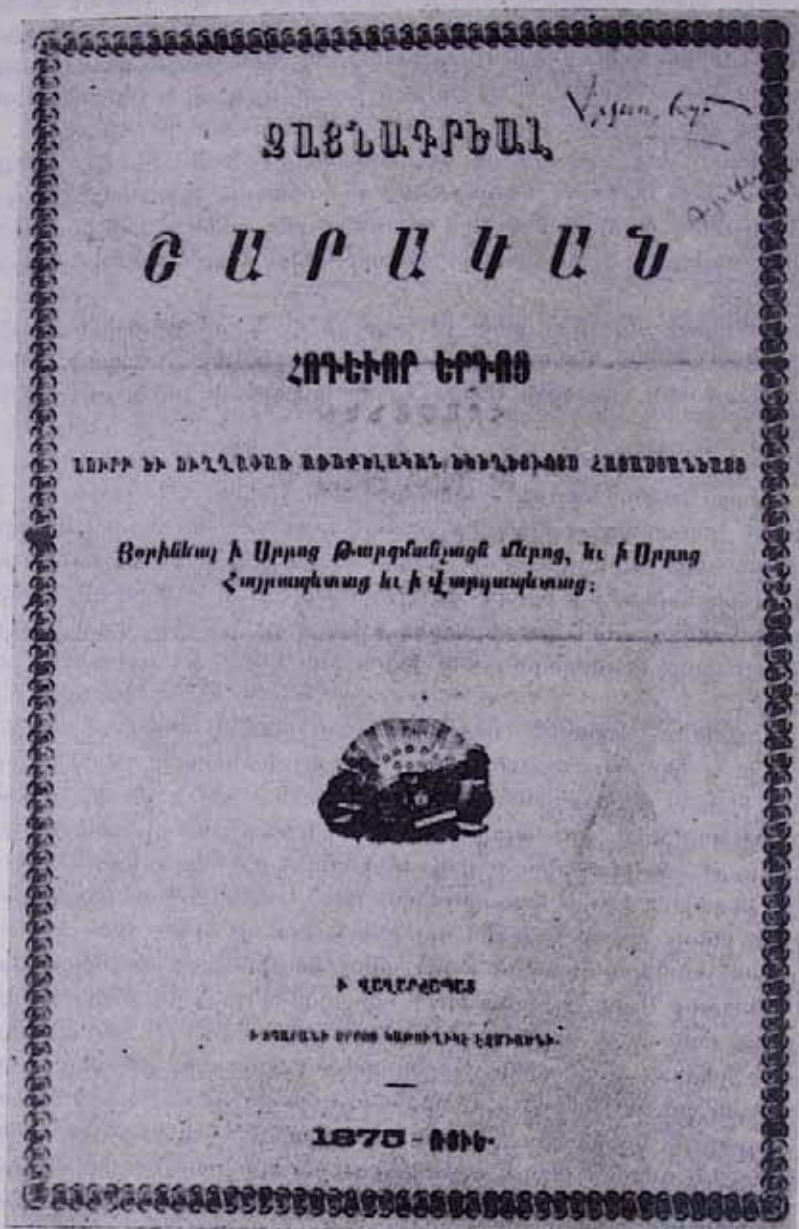
«Ջերղ կալսերական բարձրութիւն,

Ի վերջին ժամանակս պ. նահանգապետն Երևանայ գրութեամբ իրով առ պարոն կառավարիչն գլխաւոր կառավարութեան կալսերական բարձրութեան Ջերոյ շարժեալ է զխնդիր ի մասին կառավարութեան տպարանի ու Էջմիածնի և առաւելապէս ի մասին վաւերացուցանելոյ և զննելոյ զժապաւիճեալ մատենան նորին ի ձեռն քաղաքական իշխանութեան, որոյ վասն պ. կառավարիչն գլխաւոր կառավարութեան յարուցեալ է ընդ իս զգրութիւն զայսմ առարկայէ:

Տպարանն ու Էջմիածնի, որոյ հաստատութեան լրացեալ են արդէն ամբ հարիւր, յօրէ սկզբնաւորութեան իւրոյ վայելէր գլխակաւոր ազատութիւն թէ՛ ի մասին ներքին տնտեսական կառավարութեան և թէ՛ ի մասին ամենատեսակ տպագրութեանց, գտանելով ընդ անմիջական իշխանութեամբ և պատասխանատուութեամբ պատրիարք կաթողիկոսի: Զօրէ մտանելոյ Մայր Աթոռոյս ընդ բարեխնամ հովանաւորութեամբ հզօր կալսերութեան Ռուսիոյ, տպարանս այս մնայր իւրում նախկին դրութեան, առ որ երևէր նաև հաճութեան տէրութեան՝ չառնելով զորպիսի և իցէ տնօրէնութիւն ի մասին նորա: Սակայն կաթողիկոսութեան Մայր Աթոռոյս առ ի պահպանել զայն ի կանոնաւոր կառավարութեան համաձայն օրինաց տէրութեան սահմանեալ են՝ կարգել զմի կամ զքանի մի անձինս յատկապէս կառավարիչս տպարանի, յանձնելով նոցա ի տնտեսական մասնէ Սինոդի ու Էջմիածնի, զժապաւիճեալ մատենան յաղագս արձանագրելոյ ի նոսին որպէս զամենայն դրամական և նիւթական մուտս և ելս, նոյնպէս և զվերահսկող և զքանակութիւնս իւրաքանչիւր տպագրութեան, առաքելով զսահմանեալ թիւ օրինակաց ի Կովկասեան գրաքննական ժողովն:

Բայց որովհետև սոյնպիսի եղանակն կառավարութեան տպարանի ու Էջմիածնի տակաւին չէ ստացեալ օրինական վաւերացումն ի բարեխնամ տէրութեան մերոյ, իսկ գործունէութիւն նորին աշտուհետն առաւել ևս ընդարձակելոց է լցուցանելով նաև զպէտու ճեմարանի ու Էջմիածնի և ի պատճառս գրագրութեանց վերագոյն յիշելոց ի մասին կառավարութեան նորա առ ի բառնալոյ յապագայս զնորանոր տարածայնութիւնս և դժուարութիւնս, նաև ստեալ ի նկատի զի նախ՝ տպարանս այս չէ ցուցեալ երբեք զորպիսի և

իցէ վնասակար թերութիւնս ի գործունեութեան իւրում, նամանատանդ զի գտանելով ընդ անմիջական վերահսկողութեամբ և պատասխանատւութեամբ պատրիարք կաթողիկոսի, ոչ կարէ իսկ անկանիլ յաջախի թերութիւնս. և երկրորդ՝ զի տպարանք բազում հաստատութեանց Սեմատի, սրբոյ Սիմոն-

Զայնագրեալ շարական, վաղարշապատ, 1875 թ.

դոսի, համալսարանաց, հոգևոր և այլ տեսակ ճեմարանաց և այլն, վայելեն օրինօք զընդարձակ արտօնութիւնս, վասն որոյ վստահանամ ամենախոնարհաբար խնդրել ի Զերդ կայսերական բարձրութենէ բարեհաճեալ միջնորդել օրէնսդրական եղանակաւ առ ճորին կայսերական օգոստոսատիստ մեծութիւն

ողորմաճարար պարգևել Մայր Աթոռոյս ընդ այլ արտօնութեանց առատօրէն բաշխելոց ամին նաև ի մասին տպարանի և, Էջմիածնի, զարտօնութիւնս այս լիտ յետագայ նախագծի կանոնաց:

Ունիմ պատիւ մնալ միշտ և հանապազ ջերմեռանդ աղօթարար վառն անգին կենաց օգոստոսապատ և ինքնակալ կայսեր Ռուսիոյ և Ջերդ կայսերական բարձրութեան. ի 22 յուլիսի 1875 ամի, համար 227 ըստ տոմարիս ԻՅԻԴ»²⁵:

Հայրենագիտական հրատարակություններ Մայր Աթոռի տպարանի

Նախագիծ կանոնաց յաղագս կառավարութեան տպարանի սրբոյ Էջմիածնի.

- 1.—Տպարանն և, Էջմիածնի գտանի ընդ անմիջական իշխանութեամբ կաթողիկոսի Ամենայն Հայոց:
- 2.—Վասն մերձատրագոյն կառավարութեան տպարանի, հաստատի «տպարանական ժողով»:
- 3.—Տպարանական ժողովն կազմի յերկու հոգևորական կամ աշխարհական անդամոց, որք հաստատին ի պաշտաման իրեանց անորոշ ժամանակա ըստ ընտրութեան և առաջադրութեան կաթողիկոսի, օրագրութեամբ Սինոդի սրբոյ Էջմիածնի:
- 4.—Անդամք տպարանական ժողովոյ արձակին ի պաշտօնէ ի կարևոր դէպս նոյն եղանակաւ, որով հաստատին ի պաշտաման և կամ առանձին առանձին, կամ երկոքեան և կամ երեքին ի միասին:
- 5.—Եղանակ գործավարութեան տպարանական ժողովոյ որոշի առանձին հրահանգօք կաթողիկոսի:
- 6.—Տպարանական ժողովն ստանայ ի տնտեսական մասնէ Սինոդի զհարկաւոր ծապախնեալ մատեանս, թերթահամարեալս և վաւերացուցեալս արքունի կնքով Սինոդի:
- 7.—Տպարանական ժողովն արձահագրէ ի ծապախնեալ մատեանս ուրոյն ուրոյն:

ա.—Ջտպագրական մամուլս և զամենայն իրեղէնս տպարանի և ձուլարանի:

բ.—Ջդրամատր մուտս և ելս.

գ.—Ջվերնագիրս և զքանակութիւնս իւրաքանչիւր տպագրութեան:

- 8.—Տպարանական ժողովն զամենայն ժապաւինեալ մատենան իւր սուաշարկի ի տարին չորիցս, իսկ ի վերջ տարւոյն նաև զընդհանուր հաշիւն, ի զննութիւն Սինոդի, և սա ի զննութիւն վեհափառ կաթողիկոսի: Բաց յայմանէ ըստ հրամանի կաթողիկոսի, լինի զննութիւն ժապաւինեալ մատենից նաև յանսկնկալ դէպս:
 - 9.—Տպարանական ժողովն է պատասխանատու վասն ամենատեսակ խանգարմանց կարգաց, կանոնաց և օրինաց ի մասին կառավարութեան տպարանի:
 - 10.—Տպարանական ժողովն պարտաւոր է զսահմանեալ թիւ օրինակաց ամենատեսակ տպագրութեան առաքել ի Կովկասեան գրաքննական ժողովն, իսկ ի վերջ տարւոյն նաև զցուցակ վերնագրաց և քանակութեան քոյր տպագրութեանց:
 - 11.—Տպարանն ս. Էջմիածնի կարէ տպել ըստ նախընթաց քննութեան և թողատրութեան կաթողիկոսի, առանց ենթարկելոյ քննութեան գրաքննական ժողովոյ:
 - 1.—Ամսագիրն «Արարատ» որպէս էր մինչ ցարդ.
 - 2.—Ամենատեսակ կրօնական, այսինքն է՝ աստուածաբանական, եկեղեցական-պատմական, դատական, կրօնագիտական, մեկնողական և այլն, համաձայն արդի օրինաց ըստ այսմ առարկայի:
 - 3.—Ձեռագիրս նախնի մատենագրաց Հայոց և մանաւանդ ի մատենադարանէ ս. Էջմիածնի ամենատեսակ բովանդակութեամբ՝ կրօնական, փիլիսոփայական, պատմական, աշխարհագրական, թուաբանական, բժշկական, հնախուզական և այլն:
 - 4.—Դասագրեանս ըստ ամենատեսակ գիտութեանց, նաև բառարանս և ամենատեսակ ուսումնական օժանդակութիւնս, վասն ճեմարանի սրբոյ Էջմիածնի և ամենայն հոգևոր ուսումնարանաց:
 - 5.—Ուսումնական աշխատասիրութիւնս ուսուցչաց ճեմարանի ս. Էջմիածնի:
 - 6.—Ձեռագիր աշխատութիւնս այլոց անձանց, եթէ կրօնական և եթէ արտաքին գիտութեանց բովանդակութեամբք, գնեալս. ի սեպհականութիւն ճեմարանի սրբոյ Էջմիածնի վասն շահելոյ զդրամատր օգուտս ի տպագրութեանէ և ի վաճառմանէ նոցին յօգուտ նորին ճեմարանի²⁰:
- Տպարանի կանոնների նախագիծը Գեորգ Դ կաթողիկոսը ուղարկելով փոխարքային, միևնույն ժամանակ հուլիսի 22-ին № 228 գրությամբ հայտնում է Կովկասի գլխավոր կառավարչապետին, որ ինքը դիմել է փոխարքային տպարանի կառավարության կանոններն ուղարկելով ու խնդրելով, որ միջնորդի թագավոր կայսեր առաջ հաստատելու այն և խնդրում է կառավարչապետին ինքն ևս միջնորդի դորա համար:
- Այդ գրությունը հետևյալն է.
- «Վսեմափառ Տէր իշխան Գեորգի Կոստանտինովիչ. առեալ ի նկատի զի ի միոյ կողմանէ տպարանն Մայր Աթոռոյս, որ ցարդ վայելէր զլիակատար ազատութիւն, ըստ ամենայն մասանց կառավարութեան և գործունէութեան իւրոյ, հետզհետէ ընդարձակեցէ զգործս իւր լցուցանելով նաև զբազմատեսակ պէտս ճեմարանի ս. Էջմիածնի և համայն հոգևոր ուսումնարանաց հայոց

և միամեկ կողմանէ մակաբերեալ զի առ չգոյէ որոշեալ օրինաց ի մասին կառավարութեան նորին նաև այսուհետև շարժեցին ինչ ինչ խնդիրք ըստ այսմ առարկայի հանգոյն յուզելոյ խնդրոյ ի նահանգապետէ Երևանայ յաղագս ժապատիցեալ մատենից, եւ բարւոք և կարևոր դատեցի դիմել առ նորին կայսերական Բարձրութիւն փոխարքայն Կովկասու խոնարհաբար խնդրելով միջնորդել առ ամենաողորմած թագաւոր կայսրն մեր պարգևել Մայր Աթոռոյսս և Էջմիածնի ի միասին կառավարութեան տպարանի զինչ ինչ արտօնութիւնս ըստ առանձին ծրագրի կանոնաց, զոր պատիւ կալայ մատուցանել ընդ գրութեան իմոյ Նորին Կայսերական Բարձրութեան:

Պատմիչների հրատարակություններ Մայր Աթոռի տպարանի

Հաղորդելով զայսմանէ Ձերդ վսեմափայլութեան ի հետևումն գրութեան Ձերոյ առ իս, որ ի 12-էն մայիսի տարւոյս ընդ համարաւ 2318 և լիայոյս գոյով զի դուք վսեմափայլ Տէր, ըստ յարատև համակրութեան և բարեմտութեան Ձերոյ առ ազգս Հայոց և առ Մայր Աթոռս նաև յատկապէս առ իս, ունիք բարեհաճութեամբ համակրել և նպատատաւորոյց լինել յաջողութեան միջնորդութեանս, պատիւ ունիմ մնալ վասն Ձեր, վսեմափայլ Տէր...»²⁷:

Գեորգ Դ կաթողիկոսի վերոգրյալ դիմումները ցանկալի նպատակին չեն հասնում: Կովկասի գլխավոր կառավարչապետը տպարանի կառավարության կանոնների նախագիծը հաստատել չի տալիս: Նա, գուցե և Երևանի նահանգապետի դրդմամբ, նոր գրություն է ուղղում կաթողիկոսին, որի մեջ պահանջում է, որ տպարանը ենթարկվի Սինոդին, իբրև նորան ենթակա հաստատություն ի շարս մյուս հաստատությունների, որպեսզի հեշտ լինի հսկել տպարանի գործունեությանց վրա: Գեորգ Դ-ն օրենքի 11-րդ հատորի որոշ հոդվածների հիման վերա առաջ է բերում, որ տպարանը 60 տարով առաջ է հաստատվել Սինոդից և որ տպարանը եղել է յուր նախորդ հանգուցյալ կաթողի-

կոսմոսի անմիջական հսկողության տակ: Բացատրում է նաև, որ ոչ մի զանգառություն չէ կատարվել տպարանում և չի կարող կատարվել, քանի որ տարվո մեջ հաշիվ է տրվում Սինոդին, որտեղ բոլոր գործառնությունները նվազում է կառավարության կողմից նշանակված պրոկուրորը:

Վերջը նորից խնդրում է կառավարչապետին տպարանի համար ուղարկած կանոնների նախագիծը սրբագրել տա և իրեն հետ համաձայնության գալուց հետո՝ հաստատել տա: Այս բոլորը միառմի առաջ է քերել հետևյալ գրության մեջ.

«Առ գլխավոր կառավարչապետն ի Տփլիսի.

Վսեմափայլ տեր իշխան Գեորգի Կոստանտինովիչ.

Զյարգելի գրություն Ձերդ վսեմափայլության, որ ի 22 հոկտեմբերի տարույս ընդ համարա 4798 ընկալեալ և ընթերցեալ ծանրակշիռ ուշադրությամբ՝ կարևոր համարիմ յառաջ քերել աստ զհետևեալ բացատրութիւնս.

Նախ, ոչ կարեմ համաձայն գտանիլ ընդ ենթադրութիւն յայտնեալ ի գրութեան Ձերդ վսեմափայլութեան թե՛ տպարանն ա. Էջմիածնի իբր զի պատկանի Սինոդին ա. Էջմիածնի քանզի՝ որպէս քաջ յայտնի է Բարձրագոյն Տէրութեան, տպարանն այս հաստատեալ է վաթսուն և աւելի ամօք յառաջ բան զհաստատութիւնն արդի Սինոդի: Սինոդն ոչ այլ ինչ է, եթէ ոչ ատենական ինչ հաստատութիւն ընդ նախագահութեամբ պատրիարք կաթողիկոսի, հանդերձ որոշեալ իմն սահմանա իրանսութեան և պարտուց ի մասին կառավարութեան այլ և այլ գործոց Հայաստանեայց եկեղեցոյ ի սահմանս Թուսիոյ, որ և չունի ոչ ըստ օրինաց և ոչ ըստ գործնական սովորութեան զսեփականութիւնս ինչ և զկալուածս, այլ ամենատեսակ կալուածք անշարժ և շարժականք՝ և հաստատութիւնք (տպարան և այլն) յատկապէս պատկանին վանաց ա. Էջմիածնի և ոչ երբեք Սինոդին:

Երկրորդ. ենթադրութիւնն թէ լիակատար կառավարութիւն տպարանի ա. Էջմիածնի և մանաւանդ տնտեսական մասն նորին, ըստ զօրութեան 3-րդ պարբերութեան 938 յօդուած 11-հատոր 1-ին մասին, պատկանի Սինոդին, չէ համաձայն ընդ ճիշտ իմաստից 935 յօդուածի և ծանօթութեան 2-րդ պարբերութեան նոյն 938 յօդուածի նոյն հատորոյ և մասին որոյ զօրութեամբ լիակատար կառավարութիւն տնտեսական և այլոց մասանց գործոց ի շրջանի վանաց ա. Էջմիածնի պատկանի յատկապէս պատրիարք-կաթողիկոսի որպէս ծայրագոյն իշխանի սոյն վանից: Վասն այսորիկ լիակատար իշխանութիւնն ի վերայ ամենատեսակ հաստատութեանց սոյն վանաց, ապա ուրեմն և ի վերայ տպարանի, սորին իբրև սեփականութեան սորին՝ պարտի պատկանիլ անմիջապէս պատրիարք-կաթողիկոսի և ոչ երբեք Սինոդին. և այսպէս իսկ եղեալ է, որպէս նախքան զհաստատութիւնն Սինոդի, նոյնպէս և յօրէ հաստատութեան նորին, մինչ ցարդ լլնթացս ամբողջ քառասուն ամաց: Յայս իսկ միտս և սովին այսու պատճառաւ եղեալ է ի ծրագրի իմում յաղագս կառավարութեան տպարանի ա. Էջմիածնի յօդուածն առաջին:

Սակայն, որպէսզի նաև Սինոդն մասնակից լիցի ի գործս կառավարութեան տնտեսական մասին տպարանի՝ եղեալ են ի ծրագրի յօդուածքն 3-րդ, 4-րդ, 6-րդ և 8-րդ, ըստ որոց անդամք տպարանական ժողովոյ հաստատին ի պաշտաման իրեանց և արձակին յայնմանէ օրագրութեամբ Սինոդի և ստանալ ժողովն զամենայն ժապախեալ մատենանս իւր ի Սինոդէ, որում մատուցանէ նաև զմանրամասն հաշիւս ի տարին չորիցս և ի վերջ տարւոյն զընդհանուր հաշիւն: Ապա ուրեմն, Սինոդն չէ միանգամայն անջատեալ ի վերայ հսկողութենէ ի վերայ տպարանի: Բաց յայնմանէ յօդուածքն 1, 2, 3,

4, 5, 6 և 7 ոչ թե տեղի տան հաստատությանն նոր իմն օրինաց, այլ միայն լուրջանեն զկարգն կառավարությանն տնտեսական մասին տպարանի և վասն

Ձայնագրեալ քաղուածք օրհնութեանց. Վաղարշապատ, 1882 թ.

այսորիկ ըստ ներկայ դրութեան խնդրոյ ի մասին տպարանի Էջմիածնի պետք են օրհնադրական հաստատութեան:

Երրորդ. թողուն զիսազօր իշխանութիւն տպարանի ի ձեռն պատրիարք կաթողիկոսի անյարմար դատեալն ի ձէնք ըստ երկուց պատճառաց նախ՝

ըստ արմատական օրինաց տերութեան ոչ է մարդ թոյլատրել ի միում տեղւոյ գերկուս ուստիկանութիւնս և երկրորդ՝ զի չէ այդ վայել բարձր կոչման և պաշտօնի պատրիարք կաթողիկոսի: Առ այս պարտ է ասել զի նախ՝ եթէ նպատակ ուստիկանական վերահսկողութեան է հսկել զի տպարանն ոչ կատարեացէ զորպիսի կիցէ ապօրինի գործս, ապա ուրեմն ուստիկանութիւնն ունի միջամուխ լինել նաև յամենայն մատուց կատարարութեան վանից ս. Էջմիածնի և մանաւանդ Սինոդի և յայնժամ լինէին ի տեղւոյ երկու ուստիկանութիւնք. քանզի պաշտօն պրոկուրորի Սինոդի ունի նոյնպիսի նպատակ և հսկէ որպէս ընդհանրապէս ի վերայ կանոնաւոր գործաւարութեան Սինոդի, նոյնպէս և ի վերայ կատարարութեան վանից. իսկ պրոկուրորն ի վերայ հիման 3-րդ, 6-րդ և 8-րդ յօդուածոց ծրագրի դիրքութեամբ կարէ հսկել նաև ի վերայ տպարանի, որով միանգամայն հեռանայ պէտքն հսկողութեան նաև ի կողմանէ ուստիկանութեան: Եւ երկրորդ՝ ի վեր անդր յիշեալ արմատական օրէնք բարեխնամ տերութեան մերոյ չեն ինչ նոր՝ և ընթացս քառասուն ամաց ոչ համարէին նորա լուծեալ և խանգարեալ, որպէս և անյարմարութիւնն ի մասին պատուոյ և ստտիճանի պատրիարք կաթողիկոսի ոչ համարէր այդպէս ոչ յաչս չորից կաթողիկոսաց նախորդաց իմոց և ոչ յաչս նոյնիսկ տերութեան: Վասն որոյ, յօդուածքն ծրագրի 8, 9 և 10-րդ, որք ի միոյ կողմանէ ամփոփեն յինքեանս քառասունեայ գոյութեամբ նոյրագործեալ և ի բարեխնամ տերութեան մերոյ փաստօրէն ընկալեալ զորութիւն տպարանի Էջմիածնի և ի միւսմէ կողմանէ միանգամայն լցուցանեն զպահանջս տերութեան, կարծեմ թէ՝ չեն հակառակ համապատշաճ առ այս օրինաց և կարեն հաստատեալ լինել օրէնսդրական կարգաւ:

2որրորդ. Ճեմարանն ս. Էջմիածնի հաստատեալ գոյով ըստ կանխահման թոյլատրութեան Նորին կայսերական Մեծութեան և վանքացուցեալ ի գոյութեան իրում բարձրագոյնս հաստատեալ կանոնադրութեամբ, կարէ անշուշտ վայելել ըստ օրինակի արքունի համալսարանաց, ճեմարանաց, գիտնական հաստատութեանց և ընկերութեանց յայն ամենայն իրաւունս և արտօնութիւնս ի մասին քննութեանց և տպագրութեանց, ընդ պատասխանատուութեամբ իրեանց առանց ինչ մասնակցութեան ընդհանուր գրաքննութեան այլ և այլ շարադրութեանց եթէ ըստ կրօնական և եթէ ըստ արտաքին գիտութեանցն բովանդակութեանց, որպիսի իրաւունք և արտօնութիւնք օրինօք յատկացուցեալ են վերոյիշեալ գիտնական հաստատութեանց. (ծան. 3-րդ հոդ. 5, գրաքննական օրէնք): Վասն այսորիկ և առ ի խոյս տալոյ յաւելորդ ծախսոց հարկաւոր եղելոց վասն հաստատութեան նորոյ տպարանի ի պէտս ճեմարանի, յարմարագոյն դատեցայ ի տպարանի ս. Էջմիածնի լցուցանել նաև զամենայն պէտս նորին, և ըստ որում ծայրագոյն իշխանութիւնն և վերահսկողութիւնն ի վերայ ճեմարանի ըստ բարձրագոյնս հաստատեալ կանոնադրութեան պատկանի անմիջապէս պատրիարք կաթողիկոսին, վասն որոյ կարի նպատակաւարմար և կանոնաւոր լինելոց է՝ զի յետ գրաքննութեան ուսումնական ժողովոյ ճեմարանի զորպիսի կիցէ շարադրութեանց՝ զվերջնական թոյլատրութիւնն վասն ի տիպ ածելոյ, զնոսին տացէ պատրիարք կաթողիկոսն: Ահա խորհրդաձեռութիւնք որք եղեն հիմն վասն 11-րդ յօդուածոյ, որ վերաբերի յատկապէս առ տպագրութիւնս տպարանի ս. Էջմիածնի և բնաւ չհակառակի 40-րդ յօդուածոյն գրաքննական օրինաց: 2է աւելորդ յաւելով աստ՝ զի և առանց գոյութեան այսպիսի ճեմարանի պատրիարք կաթողիկոսն միշտ վայելէր յայդպիսի իրաւունս և արտօնութիւնս քննելոյ և տպագրելոյ ի տպարանի ս. Էջմիածնի առանց նախընթաց կամ յետագայ մասնակցութեան Կովկասեան գրաքննա-

կամ ժողովոյ զինդինակութիւնս, ոչ միայն ըստ կրօնական բովանդակութեան, այլև ըստ բովանդակութեան ամենատեսակ արտաքին գիտութեանց, որպէս ցուցանէ գործնական փորձն և 40-րդ յօդուածն գրաքննական օրինաց ոչ համարէր լուծեալ և խանգարեալ լընթացս ամաց քառասնից:

Առեալ ի նկատի՝ զի վերոբերեալ հանգամանք և քացատրութիւնք իմ, որք համառօտ իմն կերպիւ ակնարկեալ են ի գրութեան իմում որ 22 յուլիսի ընդ № 228 առ թագաւոր Մեծն իշխան փոխարքայն՝ որք և զօրութեամբ իմանին ըստ իմաստից յօդուածոց ծրագրի իմոյ չեն ինչ նոր, այլ ի վաղնջուց քաջ իսկ յայտնի են բարեխնամ տէրութեան, եւ ի խնդրոյ յարուցելոյ արդ ի մասին կառավարութեան տպարանի ս. Էջմիածնի և ի վերջին գրութենէ Զեղոյ վսեմափայլութեան մակաքերեմ, զի իրաւունք և արտօնութիւնք, յորս վայելէին լընթացս բազում ամաց նախորդք իմ, Յովհաննէս, Ներսէս և Մատթէոս կաթողիկոսունք, այժմ բառնին յինէն: Եւ ոչ կամիմ անգամ ի միտ անել՝ զի պատճառ տրին իցէ առանձին իմն անվատահոփին և կասկած զինէն ի կողմանէ բարեխնամ Տէրութեան Ռուսիոյ և մանաւանդ ի կողմանէ Նորին Կայսերական Բարձրութեան փոխարքային Կովկասու, յորոց ի բարձր շնորհս վայելեալ եմ յոյժ ցարդ, իսկ (մի արասցէ Տէր) եթէ իցէ այնպէս և կամք են ի կարի անպատուութիւն ինձ խել յինէն զիրաւունս յորս վայելէին նախորդք իմ, ո՛չ ապաքէն բարոք եւ լինէր բոլորովին փակել զտպարանն ս. Էջմիածնի, եթէ բարեհաճ կամք և քացարձակ թողատրութիւն ի կողմանէ Նորին Կայսերական Բարձրութեան լիցի:

Յաւարտ բանիս պատիւ ունիմ ամենախոնարհաբար խնդրել ի ձեռն, վսեմափայլ Տէր, բարեհաճեալ միջնորդել առաջի թագաւոր մեծ իշխան փոխարքայի որպէսզի յետ պնտշանաւոր սրբագրութեան ի վերայ մատուցեալ յինէն ծրագրի կանոնադրութեան ի մասին կառավարութեան տպարանի ս. Էջմիածնի, եթէ միայն կարևոր համարեացի դոյնալիս սրբագրութիւնն, և յետ համաձայնութեան ընդ իս ըստ նորոգ սրբագրեալ կետից, տացին ընթացք միջնորդութեան և ծրագրի իմոյ, ըստ օրէնսդրական կարգի:

Առ լցեալ միշտ զգացմամբ խորին շնորհակալութեան առ Զեզ, և ճշմարիտ յարգանքք և մտերմութեամբ պատիւ ունիմ մնալ վասն Զեր...

յՑ-նոյնմբերի 1875 հմբ. 369»³⁶:

Դորանից հետո անցնում է մի տարի ևս: Գեորգ Դ կաթողիկոսի հարուցած խնդիրները մնում են առկալս: Կովկասի կառավարչապետ իշխան Մուխրանսկին փոխվում է, նորա տեղ նշանակվում է նորը:

Այն ժամանակ Գեորգ Դ կաթողիկոսը 1876 թվի հոկտ. 16-ի № 295 մի երկար նոր հուշագիր է ուղարկում նոր կառավարչաբեւոյն, որի մեջ մի առ մի քացատրում է տպարանի կառավարության շուրջը ծագած խնդիրները, առաջ է բերում մեղադրական անհիմն կետերը, որոնցով Երևանի նահանգապետը աշխատում էր կաթողիկոսների վերա անհավատարմության ստվեր ձգել և պատրիարք կաթողիկոսների իրավունքները կրճատել: Ապա ավելացնում է, թե ոռասաց տիրապետութունից հետո կաթողիկոսները տպարանի վերա իրավունք են բանեցրել, որ սրբագործված է կայսրների գիտությանը, և այժմ եթէ այսօր կարծում են թե այդ իրավունքը խել կարելի է, այդ կարելի է միայն թագավոր կայսեր բարձր հրամանով:

Բողոքում է նաև, որ Երևանի նահանգապետի առանձին հանձնարարությանց պաշտոնյան տպարան գալով՝ տուգանքի է ենթարկել տպարանական ժողովի անդամներին, իբր թե ժապալիմյալ մատյանը իրենից չէ վավերացրած: Ապա խնդրում է կա՛մ տպարանը ազատել սյդ օրինակ միջամտություն-

ներից և թողնել ներկա դրության մեջ և կա՛մ տպարանի կանոնների մախա-
զիծը ուղարկել կայսեր ի հաստատություն:

Այս պատմական հուշագիրը հետևյալն է.

«Վսեմափայլ Տէր Պառլ Կիկոյանիչ.

Գլխաւոր կառավարութիւնն դեռևս յամենայն մարտի անցելոյ 1875 ամի
սկզբնաւորս ընդ իս գրութեան որ յաղագս ունելոյ ի տպարանի Մայր Աթոռոյ
ս. Էջմիածնի զժապատինեալ մատնան և առ հաստատելոյ ի վերայ նորին
ընդհանրապէս զհսկողութիւն տեղական նահանգական իշխանութեան:

Ս. Գրիգոր Լուսանորիչ. Յաճախապատում ճառք. Մայր Աթոռ
ս. Էջմիածին, 1894 թ.

Ի պատմասխան առաջնոյ՝ որ ըստ այսմ խնդրոյ գրութեան նախորդի Ձերո
հարձր գերագանցութեան իշխան Մուխրանակոյ ի 20 մարտի անցելոյ ամի
ընդ Ն՝ 1539, ես ի գրութեան իմում ի 14 ապրիլի նոյն ամի ընդ Ն՝ 120 բա-
ցատրեցի՝ թէ տպարանն Մայր Աթոռոյ ս. Էջմիածնի, որ կայ աստէն ի հարիւր
վերանելի ամաց հետէ, ի հնումն և անդստին յօրէ անտի տիրապետութեան
Ռուսաց միւնչ և ցաւորս իմ գտանէր ընդ անմիջական վերահսկողութեամբ
պատրիարք կաթողիկոսացն Էջմիածնի, յորում և տպագրէին բազում կրօ-
նական, պատմական, դատական և այլ բազմատեսակ հեղինակութիւնք, ընդ
գրաբնութեամբ նորին ինքեան պատրիարքի, և թէ տպարանն ունի զժապա-
տինեալ մատնեան վանքացոցեալս ի Սինոդէն, որ յաւարտ տպագրութեան

դէ՛ ի Կովկասեան գրաքննական ժողովն զսահմանեալն թիւն օրինակաց ամենից առանց բացառութեան հրատարակութեանց, բաց եկեղեցական գործոց. ուստի խնդրեցի իշխան Մուխրանսկոյն միջնորդել առ նորին կայսերական բարձրութիւն թողուլ զտպարանն Էջմիածնի իրումն ներկայ պայմանի, ընդ անմիջական վերահսկողութեամբ պատրիարք կաթողիկոսին:

Առ այս իշխան Մուխրանսկին ի գրութեան իրում ի 12-ն մայիսի նոյն ամի ընդ № 2313 ի մէջ բերեալ վերստին համառօտ բանիւք զքովանդակութիւն առաջնոյ գրութեան իրոյ՝ արար բացառութիւն իմումս միջնորդութեան:

Յայնժամ անհրաժեշտ իմն վարկայ ես միևնոյն առաջարկութեամբ դիմել անընդմիջաբար առ Նորին Կայսերական Բարձրութիւնն և ի գրութեան իմում ի 22 յուլիսի ընդ № 227՝ մատուցեալ զհամառօտ նախագիծ կանոնաց, որ յաղագս կառավարութեան տպարանի ս. Էջմիածնի, ամենախոնարհաբար խնդրեցի ի նմանէ բարեհաճիլ մատուցանել զայն օրէնսդրական կարգաւ ի բարձրագոյն բարենկատողութիւն Նորին Կայսերական Մեծութեան, ընդ նմին առանձին գրութեամբ իմով ի նոյն թիւ ամսոյն ընդ № 228, խնդրեցի իշխան Մուխրանսկոյն ցուցանել զիւրն բարեհաճ գործակցութիւն միջնորդութեանս իմում:

Բայց իշխան Մուխրանսկին ի գրութեան իրում ի 22 հոկտեմբերի ընդ № 4798 յետ մանրամասն քննելոյ զամենայն յօդուածս ծրագրին իմոյ, հաղորդեաց ինձ՝ թէ յետ առաջի առնելոյ զգործն զայն Մեծի իշխանին՝ Նորին Բարձրութիւնն բարեհաճեալ է յանհնարիցն համարիլ տալոյ ընթացս այնմ միջնորդութեան օրինասահման կարգաւ:

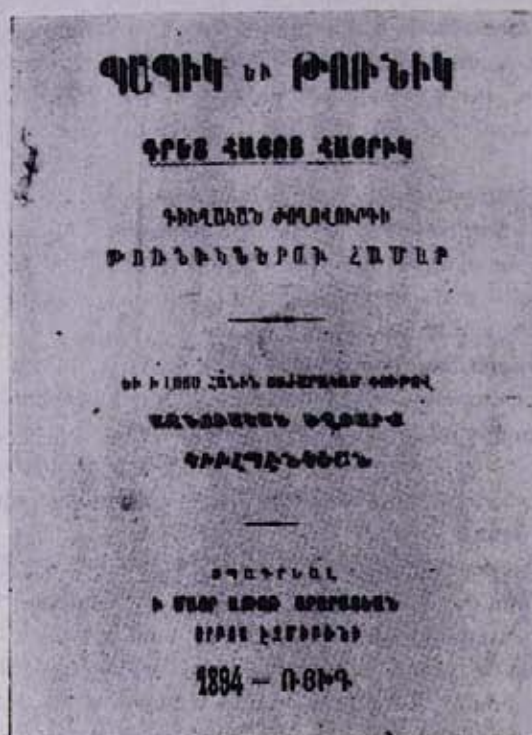
Եւ քանզի ի վերոյիշեալ քննութեան նշմարեալ էր իմ զի բազում յօդուածք ծրագրիս բացատրեալ են ոչ ըստ ճիշտ իմաստից իրեանց, ուստի գրութեամբ իմով յ8-ն նոյեմբերի ընդ № 369 մանրամասնաբար բացատրեցի զիսկական իմաստն ամբողջ ծրագրին և վերականգնեցի զհիմունս, յորոց վերայ ըստ իմումս համոզման՝ չէ ինչ անհնար տալոյ ընթացս միջնորդութեանս օրէնսդրական կարգաւ:

Առ այս ես ընկալայ զգրութիւն իշխան Մուխրանսկոյն ի 28 փետրուարի ներկայ 1876 ամի ընդ № 1181՝ յորում վերստին միս անգամ մերժեալ է իմս միջնորդութիւն, գլխաւորապէս ի վերայ այնր հիման իբրոյ թէ «**Չիցեն անձնօթ ինձ դէպք տպագրութեան ի տպարանի ս. Էջմիածնի** շարադրութեանց, որք անհամապատասխան են ուղղութեամբ գրաքննական կանոնաց, որոյ վասն դարձուցեալ է ի վերայ իւր զուշադրութիւն, Կովկասեան գլխաւոր իշխանութեան... և թէ՛ վասն այնր իսկ, զի կարեն միսանգամ նորոգիլ ի տպարանի ս. Էջմիածնի» **նշմարեալքն արդէն ի նմա կանոնազանցութիւնք**, ուստի չէ կարելի աչելս թողուլ զայն առանց կարևորն հսկողութեան ի կողմանէ պատշաճաւոր իշխանութեանց, յորոց վերայ եղեալ է այն ըստ օրինի:

Ջարդարն խոստովանելով Ջերոմի բարձուգերազանցութեան ասացից՝ թէ դոյն օրինակ ապացուցութիւնք իշխան Մուխրանսկոյն կրթեն զիս ի մեծ զարմանս և ի տարակուսանս, քանզի որպէս դիւրին է Ջեզ վսեմափայլ Տէր, վերահասու լինել ի գործոց գլխաւոր կառավարութիւնն ոչ երբեք հաղորդեալ է ինձ կամ առհասարակ չէ ինչ արարեալ նորս ընդ իմս գրութիւն զայնմանէ՝ թէ Կովկասեան գլխաւոր իշխանութիւնն նկատեալ իցէ ի տպարանի ս. Էջմիածնի զորպիսի և իցէ **կանոնազանցութիւնս** ի մասին տպագրութեանց, որք անհամապատասխան իցեն ուղղութեամբ իրեանց գրաքննական կանոնաց և թէ դոյնափիսի դիպումսք ոչինչ **անձնօթք** իցեն նաև ինձ:

Այսպէս, յանսկկալս ուրեմն ստուեր իմն արկանեն ի վերայ ազնիւ և

անկեղծ հաւատարմութեան և մտերմութեան իմոյ առ քարեխնամ տէրութիւն Ռուսաց, իբրու այն թէ անձամբ անձին խրախուսեալ իցեմ կամ գէթ թոյլ տուեալ անցանել առանց ուշադրութեան ոչ անձանօք ինձ դիպաց ընդդէմ տէրութեան կամ օրինաց՝ նկատելոց ի գործունէութեան անդ տպարանի ու. Էջմիածնի: Գուցէ անբարեմիտ անձինք ոմանք, վասն անձնական շահուց և նպատակաց տուեալ իցեն Կովկասեան գլխաւոր իշխանութեան ստիթս ունելոյ գրոյնպիսի գաղափար՝ և այն որով և իցէ ալլափոխ կամ անհարազատ թարգմանութիւնք յԱրարատ ամսագրոյ կամ յայլոց տպագրութեանց տպարանի, սակայն ես աներկեան իմն վստահութեամբ կարեմ հաւատի առնել, զի ի տպարանի ու. Էջմիածնի բնաւ երբեք չէ տպեալ և ոչ տող մի անգամ, որ ընդդէմ իցէ օրինաց կամ տէրութեան իրովն ուղղութեամբ և առհասարակ

Խրիմյան Հայրիկ. Պապիկ և Թոնիկ.
Մայր Աթոռ ու. Էջմիածին, 1894 թ.

բնաւ իսկ երբեք չէ թոյլ տուեալ սորա անցանել որպիսի կիցէ ապօրինի գործողութեանց, ապա ուրեմն և գործողութիւնքդ այդոքիկ կարեւին իսկ ոչ լինել ինձ ոչ անձանօք կամ ծանօթք:

Իսկ որ ինչ վերաբերի առ ցուցեալն գրեան ի նահանգապետէն Երեսնայ ի հաղորդագրութեան նորին առ Սինոդն ի 23-էն հոկտեմբերի 1874 ամի ընդ № 2203, տպեալ ի 1872-4 ամի ի տպարանի ու. Էջմիածնի ընդ վերնագրովք ընդհանուր պատմութիւն Իլովայսկոյ հայկական թարգմանութեամբ, խաղաղութիւն մտաց և երգք վանեցի և մշեցի Հայոց, լեւ խստագոյնս քննելոյ գրովանդակութիւն նոցին՝ կարելի է համոզիլ թէ չէ ինչ ի նոսին որ ընդդէմ իցէ Տէրութեան:

Ի քննին առեալ զայն՝ զի քննացս գոգցես այս լիսնից ամաց տպարանն

ս. Էջմիածնի, ոչինչ զանխաբար ի Տերութենէն մնայր յիրումն ներկայ դրութեան, ազատ ի գործադրութենէ գրաքննական կանոնադրութեան, և դովին այդու պատճառաւ չարմարեցաւ ի տէրութենէն զանց արարեալ զկանոնադրութեամբն. զի երջանկայիշատակ նախորդք իմ, պատրիարք կաթողիկոսունք Յովհաննէս, Ներսէս և Մատթոս, վայելին յիրաւունս անմիջապէս վերանկելոյ ի վերայ տպարանի Մայր Աթոռոյ, առանց իրիք միջամտութեան ի կողմանէ ոստիկանական իշխանութեան, և զի ի տոյն իրաւունս ես ինքնին վայելի յնթացս ութից ամաց. ուստի ի յարուցեալ արդ խնդրոյն որ յաղագս տարածելոյ զտեղական մահանգական իշխանութիւն ի վերայ տոյն տպարանի, չկարեմ չնշմարել ի կողմանէ կովկասեան գլխաւոր իշխանութեան զցանկութիւն բառնալոյ յինէն զմասն պատրիարքական իրաւանց իմոց և զկատկած անհատատարմութեան զանձնէ իմմէ յատկապէս:

Բայց քանզի յիշեալ իրաւունք իմ սրբագործեալ եմ այս ամբողջ յիւրմամեայ գոյութեամբ առ տիրապետութեամբ Ռուսաց, վասնորոյ ներեցի ինձ կարծել՝ թէ կարելի է զայն բառնալ յինէն ոչ այլապէս եթէ ոչ բարձրագոյն հրամանաւ միայնոյ թագաւոր կայսեր:

Բայց յայսմանէ յաւուրս յայտոսիկ յոյժ վշտացոյց զիս հետեւեալ հանգամանք, ըստ սմին այսմ գործոյ. քանզի աստիճանաւորն առանձին յանձնարարութեանց մահանգապետին Երևանայ՝ Դուլումանսկի, իբրև վերադիտող տպարանաց, եկն ի տպարան ս. Էջմիածնի և կազմեաց արձանագրութիւն զայնմանէ թէ տպարանն չունի զծապաւիմեալ մատեան, որ վաւերացուցեալ իցէ յինքնէն: Հաշտարար դատաւորն Էջմիածնի ի վերայ հիման դոյն արձանագրութեան, ենթարկեաց զհաստատեալ յինէն անդամս տպարանական ժողովոյն, զկառավարիչ բաժնի դրամական ելից և մտից, և ետ տպարանին զվարդապետս զՎրթանէս և զՆերսէս և զսարկաւագունս զԵնովք և զՄկրտտիչ, զիւրաքանչիւրն 20-ական ռուբլի դրամական տուգանաց, թէև չէր ինչ յանցանք անդամոց ի միջի:

Արդ, յետ վերոգրելոցն ամենից, դիմեմ առ Ձերդ բարձր գերազանցութիւն՝ զի բարեհաճեալ միջնորդեսցիք առ Նորին Կայսերական Բարձրութիւն փոխարքայն Կովկասու զյետագայից, կամ թողոյ տպարան Մայր Աթոռոյ ս. Էջմիածնի ի ներկայ դրութեան իրում, առանց իրիք միջամտութեան ոստիկանական իշխանութեան, հրամանագիր արարեալ զայսմանէ որոց հարկն է, և կամ զառաջարկեալն յինէն զծրագիր կանոնաց, որ յաղագս կառավարութեան տպարանիս արկանել հաճեսցիք օրէնսդրական կարգաւ առ ուսս Նորին Կայսերական Մեծութեան ի Բարձրագոյն հաստատութիւն:

Պարարելով զյոյս ակնկալութեան թէ Ձերումդ բարձու գերազանցութեան բարեհաճ կամք եղիցին արդեօք ցուցանել որպէս ինձ, նոյն և առանձին Հայրապետական Աթոռոյ համօրէն ազգիս Հայոց, զբարեմիտ գործակցութիւն Զեր առ բարեյաջող աւարտումն իմոյ այսր միջնորդութեան, պատիւ ունիմ խորին յարգանքօք և նոյն օրինակ մտերմութեամբ լինել յաւետ վսեմախաղ տէրութեան Ձերոյ ջերմեռանդ աղօթարար...»:

Ի 16 հոկտ. 1876 ամի ըստ տոմարին ՌՅԻԶ հմր. 295^թ:

Գեորգ Դ կաթողիկոսի այս երկար փաստացի, հուշագիրը ևս կովկասյան կառավարչապետի կողմից հարկավոր ուշադրության չի արժանանում, ուստի և նա ստիպւած է լինում, սլաշտպանելով յոր պատրիարքական-կաթողիկոսական իրավունքները 1876 թվի դեկտեմբերի 18-ին № 367 նոր գրութեամբ դիմել Կովկասի գլխավոր կառավարչապետին և թախանձանք խնդրել յոր առաջարկություններն ուղարկել ուր հարկն է ի հաստատություն:

(Շարունակելի)